

Relationship between Spirituality and Theology from the Perspective of McGrath and Martyr Motahhari

Hamed Nazarpour*
Mojtaba Sepahi**

Abstract

One of the basic needs of human is spirituality. Spirituality is the inner connection of man with God, which affects various aspects of life. One of the dimensions of the subject of spirituality is its relation to other concepts, including religion, ethics, mysticism, and concepts of this kind. One of the concepts that discusses its relation to spirituality is the concept of theology. The meaning of theology is the systematic explanation of God and the relationship of God with the world and the same system of belief. One of the Christian theologians who deals with spirituality and theology, is McGrath, a professor of theology at the University of Oxford. In the field of Islam, Martyr Motahhari also deals with the relationship of spirituality with beliefs. He is an influential scholar of contemporary religious thought in the Muslim world. The purpose of this paper is to examine the views of these two thinkers on the relationship between spirituality and theology with a comparative and descriptive-analytic approach based on their work.

Although both thinkers have lived in two religious traditions and periods of time, both of them have been bound up with their religion. Both were concerned with the comprehensive, accurate, and systematic expression of religious doctrines. Both sought to strengthen the religiosity of humans in achieving prosperity and salvation. Both have focused on the issues and concerns of the society of their time. Therefore, their views are comparable.

Considering the importance of spirituality in the contemporary world, the necessity of dialogue among religious followers in today's world, the importance and capacity of the topic of spirituality as a common topic for dialogue and the place of comparative studies in order to better understand the topic, the necessity of this research is determined.

From McGrath's point of view, spirituality has a strong link with theology. In his view, spirituality is based on knowledge and, of course, is also a component of feeling, tendency and personal experience. The other component of spirituality is action and behavior based on personal beliefs and experiences of God. In his view, Christian spirituality should not be ignored of social conditions. Spirituality from the perspective of Martyr Motahhari is a comprehensive concept that is the result of all the teachings of Islam. Spirituality is based on true faith that embraces all aspects of human life. Martyr Motahhari believes that faith has two basic components of knowledge and tendency. In other words, he believes in epistemic

---

* Assistant Professor, Department of Islamic Education, University of Isfahan, Isfahan, Iran
(Responsible Author)

h.nazarpour@ltr.ui.ac.ir

** Assistant Professor, Department of Islamic Education, University of Isfahan, Isfahan, Iran

m.sepahi@ltr.ui.ac.ir

Received: 07.07.2018

Accepted: 25.06.2019

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License

and emotional aspects of faith. In his view, true faith is meaningful with these two components, and the lack of each one leads to flawed faith. He not only believes in faith based on knowledge, but also believes in knowledge as a necessary part of faith and as its components.

From the point of view of both thinkers, spirituality is an important element in religion. Both emphasize religious spirituality based on religious teachings and beliefs. Spirituality should be theocentric and based on the holt text. Both emphasize the comprehensiveness of spirituality. Both believe in the relationship between spirituality and beliefs and the foundation of beliefs for spirituality. They do not regard spirituality and faith, apart from knowledge and belief, as well as action and social life. The existence of similarities indicates the importance of the spirituality and spiritual needs of human, the necessity of religious spirituality and the attention to the theological foundations of spirituality.

Despite these similarities, there are some differences. Although McGrath insists beliefs must be firm, some Christian beliefs are not. For example, the doctrine of the Trinity and the divinity of Jesus is a belief in the opposite of reason. Also, the revelation and infallibility of the text of the Quran, as the sacred text of the Muslims and the source of spirituality, can be proved on the basis of rational and religious reasons. But this is not true for the Bible and there is no valid rational or historic reason for the heavenly nature of the whole Bible. The New Testament is a collection of records of some of the apostles. In addition, during the Biblical historical critique, it has been proven that some of its books do not belong to their authors. Regarding the Old Testament, in addition to the Quranic reasons, there are several reasons in the Biblical historical critique that shows that the Old Testament, especially Torah, has been altered and distorted. It seems that the differences are due to differences in the worldview of two thinkers, most of which are due to the religious tradition that they belong to.

Keywords: Spirituality, Theology, McGrath, Martyr Motahhari, Faith

Bibliography

- The Holy Quran
- Pazuki, Shram (1374). Introduction on theology, *Arghanun*, No. 5 & 6, pp. 1- 10
- Hamidieh, Behzad (1396). A Probe about the Nuances between Spirituality and Religion, *Journal of Religious Studies*, No. 22, pp. 79- 106.
- Imam Khomeini, Ruhollah (1378). *Imam's Sahifah (Collections of Imam Khomeini's works)*, Tehran: the institute for compilation and publication of imam Khomeini's works.
- Dehkhoda, Ali Akbar (1377). *Dictionary*, Tehran: University of Tehran press.
- Ranjbaran, D. (1388). *Imperial mysticism of Falun Dafa and Indian mysticism*, Tehran: Sahel-e-Andishe.
- Sheldrake, Philip (1380). Spirituality and theology, Ghanbari, H. (trans.). *Haft Aseman*, No. 9 & 10, pp. 243- 272.
- Tabatabai, M. H. (1385). *Shiite spirituality*, Qom: Shiite.
- Ghobari Bonab, B., Salimi, M., Salyani, L., & Nouri, S. (1386). Spiritual intelligence, *A Research Quarterly in Islamic Theology (Kalam) and Religious Studies*, No. 10, pp. 125- 147.
- Faramarz Garamaleki, A. (1386). *Professor Motahhari and the new theology*, Tehran: Research Institute for Islamic Culture and Thought.
- Faramarz Garamaleki, A. (1378). *The epistemic geometry of the new theology*, Tehran: Cultural Institute of Knowledge and Contemporary thought.
- Faramarz Garamaleki, A., & Abul-Hasani F. (1388). *Professor Motahhari's*

- conceptualization of faith, *A Research Quarterly in Islamic Theology (Kalam) and Religious Studies*, No. 16, pp. 9- 31.
- Kamfiruzi, M., Bonyadi A, & Mehri, R. (1384). Investigating the effect of spirituality on different individual dimensions in organization based on Martyr Motahhari's Theories, *Islamic Management*, No. 10, pp. 67- 82.
  - Ian, Markham (1391). *Theology, A companion to the study of religion*, Zandi, M. & Haghani-e Fazl M. (trans.), Qom: University of religions and denominations press.
  - Mesbah Yazdi, M. T. (1391). *Political theory of Islam*, Qom: The Imam Khomeini Education & Research institute press.
  - Motahhari, Morteza (1372). *Collections of Professor Martyr Motahhari's works*, Qom: Sadra
  - Moin, Mohammad (1360). *Moin's Dictionary*, Tehran: Amir Kabir.
  - McGrath, Alister (1384). *Christian theology: An introduction*, Haddadi, B. (trns.), Qom: University of religions and denominations press.
  - Malekian, Mostafa (1381). *A way to emancipation*, Tehran: Negah-e-moaser
  - Mirtabar, S. M., & Sadeqnia, M. (1393). An inner-religious examination and criticism of the Holy Bible in christianity, *Religious Studies*, No. 4, pp. 27- 47.
  - Michell, Thomas (1387). *An introduction to Christian theology*, Tofighi, H., (trans.), Qom: University of religions and denominations press.
  - Najafi, M. J., Sajjini M., & Yusofi A. (1396). Torah distortion from the perspective of Quran, *Journal of Research in the Interpretation of Quran*, No. 7, pp. 141- 163.
  - Nemati, Mahdi (1393). Study of the meaning of life in modern spirituality, *Research Culture*, No. 20 & 21, pp. 243- 270.
  - *The Holy Bible* (1967). King James version, New York: the world publishing company.
  - Collins, R. F. (2003). Pastoral epistles, *New Catholic Encyclopedia*, Edited by H. A. R. Gibb and others, Second Edition, USA: Thomson Gale, V. 10, pp. 938- 940.
  - Larkin, E. E. (2003). Christian spirituality, *New Catholic Encyclopedia*, Edited by H. A. R. Gibb and others, Second Edition, USA: Thomson Gale, V. 13, pp. 437- 443.
  - Macdonald, M. N. (2005). Spirituality, *Encyclopedia of Religion*, Editor in Chief: Lindsay Jones, second edition, USA: Thomson Gale, V. 13, pp. 8718- 8721.
  - McDonald, L. S. (2003). *The Relationship Between Theology and Spirituality in the Writing of Alister McGrath* (Ph.D. Dissertation). Southeastern Baptist Theological Seminary, North Carolina.
  - McGrath, A. E. (1993). Theology and Experience: Reflections on Cognitive Approaches to Theology, *European Journal of Theology*, 2:1, pp. 65-74
  - _____ (1994). *Spirituality in an age of change: Rediscovering the spirit of the reformers*, Grand Rapids: Zondervan.
  - _____ (1995). *Evangelicalism and the future of christianity*, Downers Grove: InterVarsity.
  - _____ (1996). *A Passion for truth: The intellectual coherence of evangelicalism*, Downers Grove: InterVarsity.
  - _____ (1997 A). *An introduction to christianity*, Malden, MA: Blackwell.
  - _____ (1997 B). *Christian theology: An introduction*, 2d ed. Malden, MA: Blackwell.
  - _____ (1997 C). *Studies in doctrine: Understanding doctrine, understanding the trinity, understanding Jesus, justification by faith*, Grand Rapids: Zondervan.
  - _____ (1997 D). *The genesis of doctrine: A study in the foundations of doctrinal criticism*, Grand Rapids: Eerdmans.

- _____ (1998). *Historical theology: An introduction to the history of christian Thought*, Malden, MA: Blackwell.
- _____ (1999). *Christian spirituality: An introduction*, Malden, MA: Blackwell.
- _____ (2000 A). Engaging the Great Tradition: Evangelical Theology and the Role of Tradition, *Evangelical futures: A conversation on theological method*, ed. John G. Stackhouse, Jr., 139-158. Grand Rapids: Baker.
- _____ (2000 B). Evangelical Theological Method: The State of the Art, *Evangelical futures: A conversation on theological method*, ed. John G. Stackhouse, Jr., 15-38. Grand Rapids: Baker.
- _____ (2001). *Introducing christian doctrine*, ed. L. Arnold Hustad, 2d ed. Grand Rapids: Baker.
- _____ (2002). *The future of Christianity*, Blackwell Manifestos. Malden, MA: Blackwell.
- _____ (2003). *A brief history of heaven*, Blackwell Brief History of Religion Series, Malden, MA: Blackwell.
- Perrin, D. B. (2007). *Studying christian spirituality*, New York: Routledge.
- Schneiders, S. M. (2005). Approaches to the Study of Christian spirituality, *The blackwell companion to christian spirituality*, edited by Holder, Arthur, USA: Blackwell Publishing, pp. 15- 33.

رابطه معنویت و الاهیات از دیدگاه مک‌گراث و شهید مطهری

حامد نظریپور* - مجتبی سپاهی**

چکیده

معنویت یکی از نیازهای اساسی انسان است. یکی از مفاهیم بحث‌شده درباره ارتباط با معنویت، مفهوم الاهیات است. منظور از الاهیات، تبیین نظام‌مند از خداوند و روابط خدا با جهان و همان نظام اعتقادی است. مک‌گراث یکی از متألهانی است که در حوزه مسیحیت به رابطه معنویت و الاهیات پرداخته است. در حوزه اسلام نیز شهید مطهری به رابطه معنویت با اعتقادات پرداخته است. هدف این مقاله، بررسی دیدگاه این دو متفکر درباره رابطه معنویت و الاهیات با رویکرد مقایسه‌ای و به روش توصیفی تحلیلی براساس آثار آنهاست. از دیدگاه دو متفکر، معنویت عنصری مهم در دین است. هر دو بر معنویت دینی و مبتنی بر اعتقادات دینی تأکید می‌کنند و معتقدند معنویت باید خدامحور و مبتنی بر متن مقدس باشد. هر دو بر جامعیت معنویت تصریح دارند و به پیوند عمیق معنویت و اعتقادات و پایه و اساس بودن اعتقادات برای معنویت معتقدند. وجد شباهت‌ها نشان‌دهنده اهمیت نیاز معنوی انسان، ضرورت معنویت دینی و توجه به مبانی الاهیاتی معنویت است. با اینکه مک‌گراث تأکید می‌کند اعتقادات باید متقن باشد، برخی از اعتقادات مسیحی اینگونه نیستند. همچنین وحیانی بودن متن قرآن اثبات‌شدنی است؛ اما درباره کتاب مقدس چنین مطلبی صادق نیست. تفاوت‌ها ناشی از تفاوت جهان‌بینی و سنت دینی آنهاست.

واژه‌های کلیدی

معنویت، الاهیات، مک‌گراث، شهید مطهری، ایمان

h.nazarpour@ltr.ui.ac.ir

m.sepahi@ltr.ui.ac.ir

* استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران (مسئول مکاتبات)

** استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۴/۴

تاریخ وصول: ۱۳۹۷/۴/۱۶

(۱) مقدمه

یکی از موضوعات عصر جدید معنویت است. معنویت یکی از نیازهای اساسی انسان نیز هست. انسان محروم از معنویت، بیقرار است. معنویت بر ابعاد مختلف فردی و اجتماعی انسان و ویژگی‌های رفتاری، اخلاقی و شخصیتی او تأثیرگذار است (کامفیروزی، ۱۳۸۴: ۷۶-۷۸). از نظر علامه طباطبایی «عالم باطن که موطن حیات معنوی است، جهانی است بسیار اصیل تر و واقعیت‌دارتر و پهناتر از جهان ماده و حس» (طباطبایی، ۱۳۸۵: ۶۳). امام خمینی معنویت را رأس همه امور می‌داند. از دیدگاه ایشان، هدف تشکیل حکومت اسلامی فقط تأمین نیازهای مادی و نظام اجتماعی نیست؛ بلکه قراردادن انسان در مسیر کمال و معنویت است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱: ۱۸؛ امام خمینی، ۱۳۷۸: ج ۲۰: ۲۹۸).

معنویت در لغت، مصدر جعلی معنوی و به معنای معنوی بودن است. معنوی نیز به معنای با معنا، مربوط به معنا، مقابل لفظی، مادی، صوری، ظاهری و معادل راست، حقیقی، اصلی، ذاتی، باطنی و روحانی آمده است (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۷۳/۱۴). در فرهنگ فارسی معین در ذیل معنویت آمده است «معنا: حقیقت، باطن؛ ... معنوی: شخصی که در عالم معنا و باطن سیر می‌کند» (معین، ۱۳۷۵: ج ۴: ۲۱۰).

معادل انگلیسی معنویت^۱ برگرفته از واژه لاتینی «spiritualitas» است که از واژه یونانی «pneuma» به معنای روح گرفته شده است. این واژه در کتاب مقدس و در رساله‌های پولس نیز به کار رفته است (اول قرن‌تینان، ۲: ۱۰ و ۱۲: ۱۳). در اینجا روح و بدن یا ماده در مقابل یکدیگر نیست؛ بلکه در تقابل با هر چیزی است که با روح خدا مخالف باشد. امر معنوی آن چیزی است که روح خدا را نمایان می‌سازد. کسی که روح خدا در او ساکن باشد، فرد معنوی خواهد بود (اول قرن‌تینان، ۲: ۱۴).

معانی اصطلاحی ارائه شده از معنویت، بسیار متنوع‌اند. این تعاریف طیفی را تشکیل می‌دهند که متفکران دینی‌اند و معنویت را فقط در چهارچوب دین، معنادار می‌دانند. همچنین متفکران سکولارند که معنویت را نیاز عاطفی و روانشناختی انسان می‌دانند و الزامی در هویت‌بخشی دینی برای معنویت نمی‌دانند. هر فرد یا گروهی تعریفی از معنویت ارائه می‌دهد که براساس جهان‌بینی اوست. سنت‌گرایان معنویت را در مفهوم خاص و معادل دین و مذهب در نظر می‌گیرند؛ در حالی که دنیای پست مدرن غربی، آن را در معنای عام و به عنوان متافیزیک در نظر می‌گیرد (رنجبران، ۱۳۸۸: ۴۸).

بسیاری از مردم سراسر جهان، معنویت را تجربه کرده‌اند، چه خدا باور باشند چه نباشند. حتی بسیاری خود را معنوی می‌دانند، ولی پیرو دین خاصی نیستند. در نظر اینها معنویت، پدیده انسانی است نه اعتقاد به خدا (Perrin, 2007: 16). برخی با توجه به نتایج و فواید معنویت، آن را اینگونه تعریف می‌کنند «زندگی معنوی لزوماً به معنای تعلق به یکی از ادیان نهادینه نیست، بلکه به معنای نگرشی به عالم و آدم است که به انسان شادی و امید بدهد» (ملکیان، ۱۳۸۱: ۳۷۶). برخی دیگر از این تعاریف عبارت‌ند از:

- «معنویت به فعلیت درآمدن ظرفیت اساسی انسان برای تعالی است. معنویت تجربه درگیری آگاهانه در فرایند تکامل حیات از طریق تعالی خود به سوی ارزش و غایت نهایی که فرد به آن اعتقاد دارد» (Schneiders, 2005: 16).

- «پاسخ جدی انسان به آشکارشدن محبت خداوند در مسیح که شامل معرفت عاشقانه و بندگی خداوند می‌شود» (Larkin, 2003: 437).

- اعتقادات فرد درباره خدا، انسان، خلقت و رابطه میان آنها و نشان دادن آنها در ارزش‌های اساسی و نحوه زندگی، حیات و زندگی انسان براساس رابطه آگاهانه با خدا، در عیسی مسیح و از طریق زندگی در روح القدس و در اجتماع مؤمنان (شلدراک، ۱۳۸۰: ۲۴۳-۲۴۴).

^۱ Spirituality

معنای خدا و «logos» به معنای کلمه تشکیل شده است؛ بنابراین تئولوژی به معنای کلماتی درباره خدا یا دقیق‌تر، پژوهش درباره خداست. مسائل عمده این علم عبارت‌اند از انسان و جهان از نظر ارتباطی که با خدا دارند و مخلوق اویند (همان). در ادبیات معاصر غربی معمولاً الاهیات برای چهار معنای عمده به کار می‌رود:

- تلاش برای دست‌یافتن به تبیینی نظام‌مند از خدا و روابط خدا با جهان. در این کاربرد، وظیفه الاهیات بیان باورها و تبیین و توجیه آنهاست.

- کوشش برای مشخص کردن استلزامات اعتقاد به خدا در حوزه موضوعی خاص؛ مثل الاهیات جنسیت.

- عرضه مسائل حل‌نشده و دارای پیچیدگی‌های غیرضروری؛ البته این کاربردی موهن و تحقیرآمیز از الاهیات است. این معنا معمولاً در بین سکولاریست‌ها، ملحدان و کسانی یافت می‌شود که نظریه‌پردازی‌های مفصل مابعدالطبیعی را دوست ندارند.

- برتری دادنِ ناموجه عقل انسانی بر مقتضیات ابتدایی و ساده ایمان. این معنا در میان جریان ضد عقلانی در مسیحیت، شایع است. الاهیات از نظر اینها چیزی نیست جز کنش متکبرانه انسانی (مارکم، ۱۳۹۱: ۵۳۸-۵۴۰).

معمولاً در مجامع دانشگاهی، منظور از الاهیات، تبیین نظام‌مند از خداوند و روابط خدا با جهان است. الاهیات بیشتر ناظر به باورها و اعتقادات است و همواره ریشه در سنت دینی دارد (همان: ۵۳۷). در این مقاله نیز منظور از الاهیات همان کاربرد و معنای اول است.

جهان غرب پس از دوران رنسانس که با گریز از دین و معنویت همراه شد، در دوران پست مدرن رو به سوی معنویت آورده است. با آغاز الاهیات فلسفی در حدود قرن سیزدهم، الاهیات (به معنای مجموعه نظام‌مند آموزه‌ها و اعتقادات دینی) و معنویت (به معنای گرایش به ارتباط با خدا) به مرور از یکدیگر فاصله گرفتند (شلدراک، ۱۳۸۰: ۲۶۸)؛ اما برخی دانشمندان مسیحی تلاش کردند فاصله این دو را کم کنند و به همگرایی برسند. در این

- معنویت همان دغدغه انسان‌ها درباره روابط مناسب با جهان هستی است؛ اینکه جهان هستی چگونه است و چگونه باید با آن مواجه شد. بر اساس این، معنویت با توجه به جهان‌بینی افراد و جوامع متفاوت است (Macdonald, 2005: 8718).

- ارتباط با وجود متعالی، باور به غیب، باور به رشد و بالندگی انسان در راستای گذشتن از پیچ‌وخم‌های زندگی و تنظیم زندگی شخصی بر مبنای ارتباط با وجود متعالی و درک حضور دائمی وجود متعالی در هستی معنادار، سازمان‌یافته و جهت‌دار الهی (غباری بناب، ۱۳۸۶: ۱۲۹).

- حالت نفسانی و دارای مراتب که در ارتباط با خدا یا امر متعالی در روان خودآگاه انسان با تعقل، جوشش درونی و عمل بیرونی آگاهانه یا ناآگاهانه پدید می‌آید و بر شیوه نظر و عمل شخص تأثیر می‌گذارد (نعمتی، ۱۳۹۳: ۲۴۹).

- معنویت به منزله امری تشکیکی و بسیار متنوع، جهت‌گیری وجودی به سوی تعالی از سطح زندگی روزمره است که ابعاد مختلف فرد (روانی، شناختی، یافت شهودی، رفتاری) را درگیر می‌کند (حمیدیه، ۱۳۹۶: ۱۰۲). بنابراین می‌توان معنویت را به این صورت تعریف کرد: ارتباط درونی انسان با خدا که بر ابعاد مختلف زندگی تأثیرگذار است.

یکی از ابعاد موضوع معنویت، ارتباط آن با مفاهیم دیگری از جمله دین، اخلاق، عرفان و مفاهیمی از این سنخ است. هرچند معنویت از لحاظ مفهومی مستقل از این مفاهیم است؛ ولی از لحاظ مصداقی با این مفاهیم پیوند عمیقی دارد (حمیدیه، ۱۳۹۶: ۹۴-۹۶).

یکی از مفاهیم بحث‌شده درباره ارتباط آن با معنویت، مفهوم الاهیات (theology) است. الاهیات علمی است که در آن از خدا بحث می‌شود. این علم از نظر مبدأ تأسیس آن، یعنی یونان و عالم مسیحیت و به معنای خاصش محدود به مسیحیت شده است؛ اما به معنای عام و از نظر موضوعش شامل ادیان دیگر نیز می‌شود (پازوکی، ۱۳۷۴: ۱).

واژه «theology» از دو کلمه یونانی «theos» به

- شباهت‌ها و تفاوت‌های مک‌گراث و شهید مطهری در این باره چیست؟
با توجه به اهمیت معنویت در جهان معاصر، ضرورت گفتگوی پیروان ادیان در جهان امروز، اهمیت و ظرفیت موضوع معنویت به منزله موضوع مشترک برای گفتگو و جایگاه مطالعات مقایسه‌ای در فهم بهتر موضوع، ضرورت این پژوهش مشخص می‌شود.

براساس جستجوهای انجام‌شده در پایگاه‌های اطلاعاتی و منابع علمی، تا کنون پژوهشی درباره مقایسه دیدگاه مک‌گراث و شهید مطهری درباره رابطه معنویت و الاهیات انجام نشده است. هرچند مقالات متعددی درباره معنویت نگاشته شده است، پژوهشی درباره رابطه معنویت با الاهیات یافت نشد. درباره دیدگاه مک‌گراث درباره معنویت نیز پژوهشی یافت نشد.

۲) دیدگاه مک‌گراث

در این بخش، دیدگاه مک‌گراث درباره معنویت، الاهیات و رابطه این دو بیان شده است.

۲-۱) معنویت

به اعتقاد مک‌گراث «معنویت یکی از حوزه‌های تفکر و عمل مسیحی است که بیشتر از بقیه حوزه‌ها در حال رشد است» (McGrath, 1995: 119). او معتقد است یکی از بزرگ‌ترین ضعف‌هایی که مسیحیت امروز با آن مواجه است، نبود معنویت موثق، منسجم و مشخص است (Ibid: 122). او از غفلت نهادهای مسیحی نسبت به معنویت و کم ارزش کردن آن اظهار تأسف می‌کند (Ibid: 132-133)؛ البته به نظر او، این ضعف و مشکل در حال برطرف شدن است (Ibid: 14).

مک‌گراث معنویت مسیحی را اینگونه تعریف می‌کند «معنویت مسیحی بازتاب کل تلاش فرد مسیحی برای به دست آوردن و حفظ رابطه با خداست که شامل عبادت جمعی، عبادت فردی و نتایج این دو در زندگی مسیحی واقعی می‌شود ... جستجوی یک وجود مسیحی کامل و

تلاش‌ها دیدگاه‌های مختلفی درباره رابطه الاهیات و معنویت مطرح شده است. یک دسته از دیدگاه‌ها متعلق به کسانی است که متعلق به سنت دینی‌اند و به معنویت دینی (در مقابل معنویت غیر دینی) قائل‌اند. این دسته، معنویت دینی را جدای از الاهیات و اعتقادات دینی نمی‌دانند؛ بلکه معتقدند معنویت انسان باید مبتنی بر اعتقادات دینی و با توجه به آموزه‌های دینی باشد. یکی از متأللهانی که در این دسته قرار می‌گیرد و در حوزه مسیحیت به این موضوع پرداخته، آلیستر مک‌گراث^۱ (متولد ۱۹۵۳ م.)، استاد الاهیات دانشگاه اکسفورد است.

در حوزه اسلام نیز شهید مطهری (۱۲۹۸-۱۳۵۸ ه.ش.) به رابطه معرفت و اعتقادات با معنویت و ایمان پرداخته است. ایشان از دانشمندان مؤثر در اندیشه‌های دینی معاصر در جهان اسلام و از پیشتانان کلام جدید به شمار می‌آید (فرامرزی قراملکی، ۱۳۸۶: ۷۰؛ همان، ۱۳۷۸: ۲۲۴).

این دو متفکر هرچند در دو سنت دینی و در دوره‌های زمانی متفاوت زندگی کرده‌اند، هر دو نسبت به دین خود، مقید و متعهد بوده‌اند. هر دو دغدغه بیان جامع، دقیق و نظام‌مند آموزه‌های دینی را داشته‌اند. هر دو به دنبال تقویت دینداری انسان‌ها در رسیدن به سعادت و نجات آنها بوده‌اند. هر دو به مسائل و دغدغه‌های جامعه زمان خود توجه داشته‌اند؛ از این رو دیدگاه‌های آنها مقایسه‌پذیر است.

هدف این مقاله، بررسی دیدگاه این دو متفکر درباره رابطه معنویت و الاهیات با رویکرد مقایسه‌ای و به روش اسنادی براساس آثار آنهاست. این پژوهش به دنبال پاسخ به سؤالات زیر است:

- تعریف مک‌گراث از معنویت و الاهیات چیست و دیدگاه او درباره رابطه بین این دو چیست؟
- تعریف شهید مطهری از معنویت و الاهیات چیست و دیدگاه او درباره رابطه بین این دو چیست؟

^۱ . Alistar Edgar McGrath

دیدگاه مک‌گراث نوعی ارتباط شخصی و فردی با خداست که مبتنی بر معرفت است و جدای از امور اجتماعی نیست.

۲-۲) الاهیات

از دیدگاه مک‌گراث، واژه الاهیات براساس ترکیب واژگانی «theology»، به معنای سخن گفتن درباره خداست (مک‌گراث، ۱۳۸۴: ۲۶۷). الاهیات ابتدا به معنای آموزه خدا بود؛ اما از عصر روشنگری به بعد، برای تحلیل باورهای دینی و آموزه‌های مسیحی درباره شخص عیسی مسیح، ماهیت کلیسا و ... استعمال می‌شود (همان: ۲۶۹؛ McGrath, 1999, 25). از نظر مک‌گراث، الاهیات مسیحی به معنای مطالعه نظام‌مند اندیشه‌های اساسی دین و ایمان مسیحی است (مک‌گراث، ۱۳۸۴: ۲۷۰). او الاهیات را همان مجموعه اعتقادات مسیحی (Christian beliefs) و عنوان علمی می‌داند که به دنبال بررسی و تبیین هماهنگی اعتقادات مسیحی یا به عبارت دیگر، تحلیل نظام‌مند ماهیت دین مسیحیت است (McGrath, 25: 1999). برخی از مباحث مربوط به الاهیات مسیحی عبارت‌ند از: انسان‌شناسی، مسیح‌شناسی، آموزه کلیسا، آخرالزمان‌شناسی، آموزه گناه و آموزه نجات (McGrath, 26: 1999).

۲-۳) رابطه معنویت و الاهیات

دغدغه رابطه بین الاهیات مسیحی و معنویت از قرن ۱۸م. به‌طور جدی دنبال شد؛ البته بسیاری از متألهان بزرگ مسیحی قبل از قرن ۱۸ با این مسئله درگیر بوده‌اند؛ برای مثال، آتاناسیوس (Athanasius)، آکوئیناس (Aquinas) و لوتر (Luther) هیچ تعارضی بین بررسی عقلانی دین مسیحی و معنویت نمی‌دیدند. مک‌گراث با تأکید بر این پیشینه بیان می‌کند در دوره اخیر، الاهیات به تدریج موضوع دانشگاهی در نظر گرفته شد و در نتیجه، از زندگی معنوی مسیحیان و حیات معنوی کلیسا فاصله گرفت و جدا شد. او علت این امر را باورهای عصر روشنگری می‌داند. یکی از باورهای عصر روشنگری این

واقعی که اعتقادات بنیادین مسیحی و کل تجربه زندگی را بر محور ایمان مسیحی کنار یکدیگر جمع می‌کند» (McGrath, 1999: 2). از دیدگاه او، اصطلاح معنویت معمولاً به ابعاد نیایشی دین، به‌ویژه تجارب درونی و فردی مؤمنان اشاره دارد (مک‌گراث، ۱۳۸۴: ۲۸۴).

او با تعریف معنویت با رویکرد صرفاً علمی و نظری مخالف است؛ زیرا معنویت را فقط شناخت اعتقادات و مناسک دینی می‌داند. این به معنای انکار نسبت بین معنویت و اعتقادات نیست، بلکه تأکید بر این نکته است که معنویت همان اعتقادات نیست. علاوه بر این، همان‌طور که در ادامه بیان می‌شود او معنویت را مبتنی بر اعتقادات می‌داند. او معنویت را مواجهه‌ای می‌داند که در آن هریک از پیروان دین، ایمان خود را تجربه و به آن عمل می‌کنند. از نظر او، معنویت به‌طور کلی تجربه کردن خدا و دگرگونی حیات انسان به‌مثابه نتیجه آن تجربه است (مک‌گراث، ۱۳۸۴: ۲۸۵). به بیان دیگر، مک‌گراث با کسانی مخالفت می‌کند که معنویت را صرفاً اعتقاد به گزاره‌های الاهیاتی می‌دانند یا فقط بر تجربه شخصی تأکید می‌کنند. او معتقد است «معنویت فضای مشترک و ارتباطی بین اعتقادات و زندگی و بین الاهیات مسیحی و وجود انسان فراهم می‌کند» (McGrath, 1994: 31-32). از دیدگاه او، معنویت عبارت است از «مؤمن بودن به کتاب مقدس و عمیقاً در سنت مسیحی ریشه داشتن» (Ibid, 14).

او معنویت را ارتباط درونی و شخصی با خدا می‌داند. منظور از خدا نیز خدای تثلیثی (پدر، پسر و روح‌القدس) است. با وجود این، بیان می‌کند اصطلاح معنویت را نمی‌توان دقیق تعریف کرد. این مقاومت نسبت به تعریف تاحدودی به علت کاربردهای متنوع آن و تا حدودی به علت اختلاف نظر محققان متخصص در این زمینه درباره روش تعریف این اصطلاح است (McGrath, 2003: 163). او معنویت مسیحی را رهبانی و غافل از جامعه نمی‌داند. او معتقد است معنویت باید معطوف به جامعه باشد (McGrath, 1994: 26)؛ بنابراین معنویت از

بود که هرگونه تعهد و تقید دینی، مانعی برای رسیدن به واقعیت است؛ بنابراین بی‌طرفی دینی در الهیات ترویج پیدا کرد. هرچند نادرستی این باور مشخص شد، بر فضای فکری غرب تأثیر گذاشت و در نتیجه آن، الهیات فقط به منزله مطالعه آکادمیک مفاهیم دینی، بدون در نظر گرفتن ارتباط آن با زندگی مسیحی، بررسی شد (McGrath, 1999: 27). طبیعی است که این فضای فکری، مانعی برای ارتباط بین الهیات و معنویت بود.

مک‌گراث تأکید می‌کند اکنون زمان آن است که از معنویت و زندگی مسیحی و همچنین از کشف دوباره معنای الهیات استقبال کنیم و مطمئن باشیم رابطه نزدیک الهیات و معنویت حفظ می‌شود (McGrath, 1999: 28). او تأکید می‌کند «الهیات، معنویت را در بر می‌گیرد، بر آن تأثیر می‌گذارد و آن را حفظ و تقویت می‌کند» (McGrath, 2002: 137). الهیات و معنویت به یکدیگر وابسته‌اند و یکی بدون دیگری ناقص است. معنویت به تنهایی جستجوی انسان محور (human-centered quest) برای دینداری متعالی است. الهیات به تنهایی تأمل ذهنی درباره خداست؛ اما این دو در کنار هم، ترکیبی پویا را تشکیل می‌دهند. حال تعامل الهیات و معنویت چگونه است؟ مک‌گراث پاسخ می‌دهد برای مسیحیان انجیلی «الهیات خوب، پایه و اساس یک معنویت مسیحی معتبر، قابل اعتماد و پاسخگو را فراهم می‌کند» (McGrath, 2000: 22). به عبارت دیگر، به نظر او، معنویتی معتبر و موثق است که مبتنی بر الهیات متقن و محکم باشد.

مک‌گراث معنویت را به‌طور اساسی و درونی با الهیات مرتبط می‌داند. از نگاه او، بُعد مهمی از الهیات مسیحی، معنویت است (مک‌گراث، ۱۳۸۴: ۲۸۶). او بیان می‌کند «معنویت تجلی عملی و واقعی الهیات مسیحی است که از سرچشمه‌های عمیق الهیاتی، جریان و با آن ادامه پیدا می‌کند» (Ibid: 32). او دیدگاههای خود درباره تجربه‌های معنوی را براساس مبانی الهیاتی بیان می‌کند.

درواقع تعالیم مک‌گراث درباره معنویت مبتنی بر الهیات اوست. مک‌گراث معتقد است به علت پیوند نزدیک میان الهیات و معنویت، به سود هر دو طرف است که یکدیگر را تأیید کنند و به رسمیت بشناسند. او جدایی آنها را مساوی با فقر و بی‌مایگی هر دو طرف می‌داند (مک‌گراث، ۱۳۸۴: ۲۸۵-۲۸۶). او معنویت را تجربه زنده‌ای از خدا همراه با عمل برآمده از آن می‌داند؛ اما در عین حال معتقد است معنویت جدای از باورهای الهیاتی نیست و الهیات اساس زندگی معنوی است (مک‌گراث، ۱۳۸۴: ۲۸۵)؛ بنابراین مک‌گراث به شدت از رابطه الهیات و معنویت دفاع می‌کند.

از دیدگاه مک‌گراث، یکی از مؤلفه‌های اساسی معنویت مسیحی، ارتباط و پیوند نزدیک آن با الهیات است. او تأکید می‌کند معنویت باید مبتنی بر بنیان محکم و اعتمادپذیر براساس تجلی و وحی خداوند باشد. او معتقد است رابطه الهیات و معنویت دو نتیجه مهم دارد: (۱) حفظ معنویت از تنزل به دینداری اومانیستی و انسان محور؛ (۲) حفظ الهیات از گمانه‌زنی صرفاً ذهنی و انتزاعی درباره خدا. او در برقراری این رابطه نزدیک معتقد است اعتقادات چهارچوب محکمی برای زندگی مسیحی فراهم می‌کند. او اصول اخلاقی و عملی مسیحیت را مبتنی بر تعالیم و آموزه‌ها می‌داند (McDonald, 197: 2003). او بیان می‌کند اعتقادات اهمیت اساسی دارند؛ به طوری که «هدف اعتقادات فراهم کردن آغازی برای سوق دادن ما به سوی پاسخ شخصی به حقیقت و عشق به خدایی است که در عیسی مسیح آشکار شده است» (McGrath, 1997: 235)؛ بنابراین از دیدگاه او، معنویت مسیحی براساس الهیات و اعتقادات مسیحی شکل می‌گیرد. در اصل اعتبار و ارزش معنویت را به اعتقادات می‌داند.

البته نقد مهمی در اینجا به مک‌گراث وارد است. هرچند او تأکید می‌کند اعتقادات باید محکم و استوار باشند، برخی از اعتقادات مسیحی استحکام و استواری

255). خدا با ظهور عیسی مسیح وارد عمل شده است. ایمان و اعتقادات مسیحی پاسخی به عمل خداوندند. مک‌گراث معتقد است یکی از باارزش‌ترین معارف در الاهیات و معنویت مسیحی این است که عیسی مسیح، خداوند را برای انسان‌ها منکشف کرد؛ اما فرد چگونه عمل خداوند را می‌شناسد؟ مک‌گراث بر نقش محوری کتاب مقدس تأکید می‌کند و پاسخ می‌دهد کتاب مقدس منبعی است که مسیح در آن معرفی شده است (McGrath, 2001: 245). او توضیح می‌دهد «هیچ شاهد دیگری (غیر از کتاب مقدس) برای فراخوان و دعوت خداوند از طریق حیات، مرگ و رستاخیز عیسی مسیح وجود ندارد» (McGrath, 1997 C: 245). او کتاب مقدس را منبع اساسی اعتقادات و میراث مشترک همه مسیحیان می‌داند. او اعتقادات و سنت دینی را نسبت به کتاب مقدس فرعی و درجه دو می‌داند و می‌گوید «اعتقادات همواره پایین‌تر از کتاب مقدس‌اند. آنها بنده کتاب مقدس‌اند. وجود اعتقادات وابسته به کلام خداست که در کتاب مقدس آشکار شده است. در کتاب مقدس کلام خدا بر همه گزاره‌های تعلیمی و اعتقادات مقدم است» (Ibid: 251).

۳) سومین هدف مهم اعتقادات این است که به تجربه انسان توجه کند، آن را تفسیر کند و انتقال دهد (Ibid: 264-256). او معتقد است باید از دو دیدگاه به منزله افراط و تفریط پرهیز کرد. یکی ارائه ایمان کاملاً احساسی که خدا را تجربه می‌کند، اما نمی‌تواند آن ایمان را به‌طور منسجم و نظام‌مند بیان کند. این رویکرد را کاملاً ذهنی می‌داند. او معتقد است این دیدگاه، ایمان را به مجموعه آشفته‌ای از احساسات تنزل می‌دهد و کاملاً بی‌کفایت است. دومین دیدگاه این است که فرد معتقد، صرفاً مجموعه و فهرستی از گزاره‌ها و اعتقادات عقلانی را به‌طور ذهنی می‌پذیرد. این دیدگاه نیز بی‌کفایت است، زیرا ایمان فراتر از اعتقاد صرف است. او معتقد است تعادل وقتی برقرار می‌شود که ایمان مسیحی «مبتنی بر

لازم را ندارند؛ برای مثال، آموزه تثلیث و الوهیت عیسی (در عین انسان‌بودنش)، اعتقادی عقل‌ستیز است.

۲- ۴) معنویت و اهداف اعتقادات

از دیدگاه مک‌گراث، اعتقادات مسیحی عبارت است از «پاسخ کلیسای مسیحی به خدایی که خود را به‌طور خاص در کتاب مقدس و از طریق عیسی مسیح آشکار کرده است. این تلاشی مسئولانه و مؤمنانه برای درک‌پذیرکردن فرصت‌های شگفت‌انگیزی است که آمدن عیسی مسیح فراهم کرده است» (Ibid: 237). او اعتقادات را در خدمت چهار هدف اصلی می‌داند. او با مرور این چهار هدف ارتباط نزدیک الاهیات و معنویت را بیان می‌کند.

۱) اولین هدف اصلی اعتقادات این است که حقیقت را درباره موجودات آنگونه که هستند بیان کنند (Ibid: 72-80; McGrath, 1997 D: 238-244). مک‌گراث نسبت به خطر انسان‌هایی هشدار می‌دهد که زندگی خود را بر توهم یا دروغی آشکار بنا می‌کنند. او بیان می‌کند «کم‌ارزش کردن حقیقت نشان‌دهنده ضعف عقلی و بی‌مسئولیتی اخلاقی است» (McGrath, 1997 D: 138). او از مسیحیان می‌خواهد دو سؤال اساسی را از خود بپرسند: آیا این حقیقت دارد؟ آیا این ارزش باور و اعتماد دارد؟ به نظر او اعتقادات، حقیقت را بیان می‌کنند تا مسیحیان براساس این حقیقت عمل کنند و زندگی خود را بر پایه آن بنا کنند (McGrath, 2000, 20).

او اعتقادات را برخاسته از جامعه ایمانی و مؤمنان می‌داند تا به تجربه خدا و ارتباط با او نظم و ساختار بدهد؛ البته معتقد است اعتقادات باید با به اشتراک گذاشتن شناخت و تجربه خدا به‌واسطه عیسی مسیح، غیرمسیحیان را به سوی مسیحیت انجیلی ترغیب کند. همه اینها مبتنی بر اعتقاداتی حقیقی‌اند (McGrath, 1997 D: 74-78).

۲) دومین هدف مهم اعتقادات، پاسخ دادن به انکشاف^۱ خداوند است (McGrath, 1997 C: 245-).

¹ revelation

گزاره‌های اعتقادی‌اند تا تجربه خود با خدا را اظهار کنند و همچنین آن را به نسل بعدی منتقل کنند. از دیدگاه او «عامل حیاتی واقعی برای ایمان مسیحی فقط اعتقادات نیست، بلکه حضور واقعی و متنوع عیسی مسیح در زندگی افراد و در کلیسات. اعتقادات قرار است از این حضور دفاع کنند» (McGrath, 1997 C: 275).

مک‌گراث در آثارش بعضی اعتقادات مسیحی را معرفی می‌کند که به‌طور خاص با معنویت ارتباط درونی دارند. این مفاهیم و عناوین عبارت‌اند از: شخص عیسی مسیح، مرجعیت والای کتاب مقدس و اولویت تبلیغ مسیحیت انجیلی (McGrath, 1999: 18-19; 1997: 413-414); البته در جای دیگر دو موضوع دیگر را اضافه می‌کند: الوهیت و ربوبیت روح‌القدس و اهمیت جامعه مسیحیان (McGrath, 1995: 55-56). او مواردی از اعتقادات مسیحی را ذکر می‌کند تا نشان دهد الاهیات و اعتقادات چگونه معنویت مسیحی را حمایت، حفظ و تشویق می‌کند؛ برای مثال، اعتقاد به وجود شخص عیسی مسیح و الوهیت او را توضیح می‌دهد. او معتقد است مسیح‌شناسی و شخصیت مسیح، نقشی اساسی در الاهیات انجیلی و معنویت دارد و به الاهیات، انسجام عقلانی می‌دهد و هدف معنوی آن را تأمین می‌کند (McGrath, 1996: 49). مک‌گراث بیان می‌کند عیسی مسیح برای نجات انسان و آشکارکردن خدا برای انسان آمد. از نظر او، شناخت خدا موجب بندگی و پرستش خدا می‌شود. او معتقد است این تغییر در سبک زندگی، نتیجه طبیعی مطالعه مؤمنانه کتاب مقدس است (McGrath, 1995: 135). به‌طور کلی او معتقد است «معنویت انجیلی اصرار دارد جستجوی هویت و کمال انسان بدون توجه به خدا امکان ندارد» (McGrath, 1994: 48). او بیان می‌کند برای یافتن خود حقیقی باید خدا را بشناسیم (Idem). او معتقد است شناخت خدا باعث تغییر زندگی می‌شود و در نتیجه، در معنویت تأثیرگذار است (Ibid: 50).

مثال دیگر مک‌گراث، متن مقدس به‌منزله مرجع نهایی

تجربه باشد، اما محتوای آن در گزاره‌ها خلاصه می‌شود» (Ibid: 257). او تناقضی در این تعریف نمی‌بیند؛ زیرا معتقد است گزاره‌ها و تجربه، از یک واقعیت بزرگ‌تر حکایت دارند. او می‌گوید: «جنبه‌های عینی و ذهنی ایمان، شبیه دو روی سکه‌اند. ممکن است متفاوت باشند، اما ابعاد ذاتی یک چیزاند. هر دوی آنها یک چیز را نشان می‌دهند که از دو زاویه متفاوت مشاهده می‌شوند» (Idem).

مک‌گراث براساس این ارتباط و پیوند نزدیک جنبه‌های ذهنی و عینی ایمان مسیحی، معتقد است نقش خاص اعتقادات، توجه به تجربه بشری و تفسیر آنهاست. او معتقد است تجربه‌ها می‌توانند اعتمادناپذیر و گمراه‌کننده باشند؛ در نتیجه «اعتقادات، احساسات ما را تفسیر و بررسی می‌کنند و زمانی که گمراه‌کننده باشند، آنها را تکذیب می‌کنند» (Ibid: 263). او اعتقادات را تأکیدی بر ایمان خداوند به وعده‌هایش و واقعیت امید به رستائیز می‌داند؛ حتی جایی که تجربه‌ها چیزی غیر از این را مشاهده کنند (Idem). او نتیجه می‌گیرد «بعد معرفتی و شناختی اعتقادات مسیحی، چهارچوبی است که تجربه مسیحی را حمایت می‌کند و کانالی است که از طریق آن، تجربه‌ها منتقل می‌شوند. آن اسکلتی است که به بدن تجربه استحکام و شکل می‌دهد» (McGrath, 1997 D: 71). پس معیار ارزیابی معنویت، اعتقادات صحیح و مطابق با واقع است.

۴) چهارمین هدف مهم اعتقادات این است که به مسیحیان، تک‌تک آنها و کل جامعه مسیحیان، احساس هویت و هدفمندی می‌دهد (McGrath, 1997 C: 265-276). او معتقد است زندگی، مرگ و رستائیز عیسی به کلیسا هویت می‌دهد. او اعلان عیسی مسیح را دلیلی بر وجود کلیسا می‌داند. این پیام می‌تواند جهان را تغییر دهد. مک‌گراث معتقد است همان‌گونه که کلیسا بر پیام محوری عیسی مسیح تأکید دارد، باید طرفدار باورها و ارزش‌هایی باشد که بینش مسیحی، بشر را درباره چگونگی زندگی هدایت می‌کند. او معتقد است مسیحیان در حال ایجاد

شده‌اند (میرتبار، ۱۳۹۳: ۳۴-۴۴؛ نجفی، ۱۳۹۶: ۱۴۷-۱۶۱)؛ بنابراین وحیانی بودن و خطاناپذیری کتاب مقدس به‌عنوان کلام خداوند و منبع و محور معنویت اثبات‌ناشدنی و البته خدشه‌پذیر است.

نمونه دیگر، اعتقاد به ربوبیت روح القدس و نقش او در جامعه مسیحی است. از دیدگاه مک‌گراث، روح القدس نقش اساسی در معرفی خداوند به بشریت دارد. او وظیفه روح القدس را هدایت انسان به حقیقت خدا می‌داند؛ بدون روح القدس حقیقت فهم‌پذیر نبود (McGrath, 1997 B: 286). روح القدس در رابطه با مکتوب شدن وحی خداوند نیز اهمیت بسیاری دارد. مک‌گراث روح القدس را در پاسخ انسان به وحی الهی موثر می‌داند. روح القدس در نجات و زندگی مسیحی نیز نقش دارد. او نقش محوری در برقراری ارتباط میان مسیح و انسان‌ها دارد و مشوق انسان‌ها برای اطاعت از مسیح است. روح القدس حضور خداوند در عبادات و نیایش‌های فردی و جمعی را تحقق می‌بخشد. او روح القدس را در اخلاق‌مدار بودن مؤمنان مؤثر می‌داند (Ibid: 287-288).

بنابراین از دیدگاه مک‌گراث، معنویت پیوند محکمی با الاهیات، به معنای اعتقادات دارد. معنویت از نگاه او مبتنی بر معرفت است و البته دارای مولفه احساس، گرایش و تجربه شخصی نیز هست. مولفه دیگر معنویت، عمل و رفتار براساس اعتقادات و تجربه شخصی از خداوند است. از نگاه او، معنویت مسیحی نباید از اوضاع اجتماعی و منزوی غافل باشد.

۳ دیدگاه شهید مطهری درباره معنویت و اعتقادات

در این قسمت، دیدگاه شهید مطهری درباره معنویت و رابطه آن با الاهیات یا همان اعتقادات بیان شده است. شهید مطهری معتقد است جامعه بشری بدون معنویت، بقا ندارد و بیان می‌کند «حتی مکتب‌ها و پیروان مکتب‌هایی که مادی فکر می‌کنند و جهان و جامعه و حرکات آن را مادی تفسیر می‌کنند، اعتراف دارند که جامعه به نوعی به

و محور معنویت است. مک‌گراث یکی از ویژگی‌های خاص الاهیات انجیلی را این می‌داند که در تمام آموزه‌ها و اعتقادات مبتنی بر کتاب مقدس است و به آن توجه دارد (McGrath, 2000 A: 139). او به مرجعیت مطلق مسیح در همه ابعاد زندگی انسان قائل است و به دلیل ارتباط طبیعی بین مسیح و کتاب مقدس، کتاب مقدس نیز دارای مرجعیت است. از نظر او، مسیح‌شناسی و مرجعیت کتاب مقدس با یکدیگر پیوند جدانشدنی دارند؛ زیرا شناخت عیسی مسیح با کتاب مقدس به دست می‌آید (Idem). او تأکید می‌کند معنویت باید مبتنی بر کتاب مقدس باشد و معتقد است خواننده کتاب مقدس باید توجه داشته باشد که خداوند با او سخن می‌گوید (McGrath, 1995: 134). مک‌گراث تأکید می‌کند خواننده با تأمل بر متن مقدس می‌تواند رابطه خود با خداوند را عمق بخشد. این باعث تقویت مصاحبت با کتاب مقدس به‌عنوان منبع معنویت می‌شود (McGrath, 1999: 83)؛ بنابراین او در مسیر معنویت، اهمیت زیادی برای تأمل بر کتاب مقدس قائل است.

البته مسیحیان، دلیل عقلی یا تاریخی یقینی برای وحیانی و آسمانی بودن کل کتاب مقدس ارائه نکرده‌اند. مسیحیان درباره عهد جدید، ادعای وحیانی بودن و الهام شدن آن را با همین الفاظ ندارند. عهد جدید مجموعه نگاشته‌های برخی از حواریون و رسولان مسیحی است. مسیحیان معتقدند خدا متن مقدس را به وسیله الهام روح القدس تألیف کرده و برای این منظور انسان‌هایی را به تألیف آن برانگیخته است (میشل، ۱۳۸۷: ۲۶)؛ البته مسیحیان برای این ادعای خود دلیلی ارائه نمی‌کنند. علاوه بر این، طی نقد تاریخی کتاب مقدس، در انتساب برخی از آنها به نویسندگانشان تردید است (Collins, 2003: v, pp. 938-940, 10). درباره عهد قدیم علاوه بر دلایل درون دینی اسلامی (به‌ویژه آیات قرآن) دلایل متعددی در نقد تاریخی کتاب مقدس وجود دارد که نشان می‌دهد عهد قدیم و به‌ویژه اسفار پنجگانه دچار تغییر و تحریف

معنویت نیازمند است» (مطهری، ۱۳۷۲: ج ۲۴: ۲۵۱).

شهید مطهری سر سلسله همه معنویات را ایمان مذهبی یعنی ایمان و اعتقاد به خدا می‌داند (مطهری، ۱۳۷۲: ج ۲۳: ۷۶۱-۷۶۲). به نظر ایشان، یکی از ویژگی‌های ممتاز اسلام این است که «اسلام، معنویت را پایه و اساس می‌شمارد» (مطهری، ۱۳۷۲: ج ۲۴: ۲۳۳). ایشان هدف اصلی اسلام و یکی از عوامل نگهدارنده اسلام را معنویت «یعنی تکوین انسان‌های صددرصد معنوی» می‌داند (مطهری، ۱۳۷۲: ج ۹: ۳۲۳).

از نظر شهید مطهری هر چیزی که با خداوند پیوند برقرار کند، جنبه قدس و طهارت و معنویت پیدا می‌کند (مطهری، ۱۳۷۲: ج ۶: ۴۴۵). «در تعلیمات اسلامی همه چیز و همه کارها باید بر مبنای معنویت و نیت مقدسه صورت گیرد؛ حتی در انفاقات نیز منظور معنوی هم مندرج است» (مطهری، ۱۳۷۲: ج ۱: ۴۲۹). ایشان معنویت حقیقی را مبتنی بر ایمان به خدا می‌داند «حقیقت این است که هر معنویتی به سرسلسله آنها یعنی ایمان به خدا وابسته است» (مطهری، ۱۳۷۲: ج ۱: ۵۰).

از دیدگاه شهید مطهری، معنویت از نظام اعتقادی و فکری جدایی ندارد و پیوند عمیقی بین آنها برقرار است «معنویت اسلامی، یعنی معارف اسلامی اعم از معارف فکری و معارف قلبی» (مطهری، ۱۳۷۲: ج ۱۱: ۳۸۰). ایشان معنویت اسلام را «حقیقت اسلام، یعنی ایمان به اسلام» می‌داند (مطهری، ۱۳۷۲: ج ۱۸: ۳۱).

شهید مطهری در تبیین معنویت بیان می‌کند معنویت همه ابعاد زندگی و حیات انسان را در بر می‌گیرد. «قرآن معنویت را تنها از راه درون‌گرایی نمی‌داند، بلکه از راه بیرون‌گرایی هم می‌داند. قرآن توجه به طبیعت را برای زندگی و حتی برای معنویات امر ضروری می‌شناسد. معنویت اسلام همه را از راه توجه به خدا می‌خواهد» (مطهری، ۱۳۷۲: ج ۲۹: ۲۵۹-۲۶۰). پس معنویت اسلام معنویتی خدامحور است و به ابعاد مختلف زندگی انسان، از جمله بُعد اجتماعی توجه دارد.

ایشان در توضیح معنویت اسلامی بر محوریت و مرجعیت قرآن کریم تأکید می‌کند و در بیان ویژگی‌های معنویت به آیات قرآن استناد می‌کند؛ برای مثال، در بیان جامعیت معنویت اسلامی و اینکه در سیر معنوی باید به جنبه‌های فردی و اجتماعی توجه داشت، اینگونه توضیح می‌دهند «در قرآن مجاهده درونی از مجاهده بیرونی حساب جدایی ندارد، نه اینکه یک سری کارها کارهای بیرونی باشد و یک سری کارهای درونی، این به دنیای بیرون تعلق داشته باشد و آن به دنیای درون و به این ترتیب، انسان باید یا برون‌گرا باشد یا درون‌گرا! اساساً ارزش قرآن به این است که این دو را از یکدیگر جدا نمی‌کند» (مطهری، ۱۳۷۲: ج ۱۳: ۳۷۶). بر اساس این، ایشان معتقدند بر مبنای آموزه‌های قرآنی، سیر معنوی انسان، هم شامل مجاهده درونی یا همان تهذیب نفس و انجام اعمال و وظایف فردی می‌شود و هم مجاهده بیرونی و انجام وظایف اجتماعی. این دو با یکدیگر پیوند و ارتباط عمیقی دارند. به عبارت دیگر، عمل به مجموع آموزه‌های اسلام، انسان را به معنویت می‌رساند. ایشان معنویتی را مذمت می‌کند که معطوف به جامعه و عمل اجتماعی نباشد و فقط معطوف به تجربه شخصی باشد «آن درون‌گرایی» که متوجه برون نباشد از نظر اسلام درون‌گرایی نیست، عرفان نیست، معنویت نیست، هجرت به سوی خدا نیست» (مطهری، ۱۳۷۲: ج ۱۳: ۳۷۹). شهید مطهری تأکید می‌کند راه کسب معنویت، اصلاح هم‌زمان درون و بیرون است (مطهری، ۱۳۷۲: ج ۲۴: ۲۵۴).

با توجه به مطالب بیان‌شده، معنویت از دیدگاه شهید مطهری، مفهوم جامعی است که حاصل و برآیند تمام آموزه‌های دین اسلام است. معنویت مبتنی بر ایمان حقیقی است که همه ابعاد زندگی انسان را در بر می‌گیرد.

البته شهید مطهری در بیان حقیقت و هویت ایمان عبارات متعددی دارند (فرامرزی قراملکی، ۱۳۸۸: ۱۴). گاهی ایمان را دارای دو بُعد معرفتی و تجربی و احساسی معرفی می‌کنند؛ مانند:

نیست. ایمان گرایش است، تسلیم است. در ایمان عنصر گرایش، عنصر تسلیم، عنصر خضوع و عنصر علاقه و محبت هم خوابیده است؛ ولی در شناخت، دیگر مسئله گرایش مطرح نیست» (همان، ۲۳: ۱۸۷). پس با وجود لازم بودن معرفت و شناخت برای تحقق معنویت، کافی نیست.

البته باید توجه داشت شهید مطهری در بحث ایمان، هرچند عمل را جزو ایمان نمی‌داند، به رابطه وجودی آنها معتقد است. ایشان با استناد به عبارت قرآنی «الذین آمنوا و عملوا الصالحات» توضیح می‌دهند رشد و سعادت انسان که از طریق معنویت و ایمان به آموزه‌های اسلامی است، باید همراه با عمل باشد. انسان‌های معنوی که مدنظر قرآن است «کسانی اند که از دو راه در مسیر کمال سیر می‌کنند، از راه درون و از راه بیرون؛ هم ایمان دارند و مراتب ایمان را طی می‌کنند و هم مرد عمل اند و مراتب عمل را طی می‌کنند» (همان، ۹: ۶۶۰). پس یکی از مؤلفه‌های معنویت، عمل به آموزه‌های دینی است.

سؤال مطرح شده در اینجا این است که در بحث ایمان، شناخت و عمل باید نسبت به چه چیزی باشد. به عبارت دیگر، متعلق ایمان، معرفت و عمل چیست؟ شهید مطهری متعلقات ایمان را «غیب» (خدا، صفات خدا، ملائکه، پیامبران، نزول وحی، کتب آسمانی، معاد و امدادهای غیبی)، «اصول دین» (توحید، معاد، نبوت، امامت و عدل) و «امری که خدا به وسیله وحی به مردم عرضه می‌کند» معرفی می‌کند. هرچند این موارد مختلف‌اند، همگی زیرمجموعه «وحی الهی» و «ما انزل الله علی رسوله» قرار می‌گیرند؛ بنابر این ایمان پاسخ، واکنش و وظیفه انسان نسبت به وحی و پیام الهی است که خداوند از طریق پیامبران ابلاغ کرده است (فرامرزی قراملکی، ۱۳۸۸: ۲۳).

بنابراین، شهید مطهری ایمان را حاصل دو مؤلفه «شناخت و یقین» و «عشق و گرایش» می‌داند. این دو در عرض یکدیگر نیستند؛ بلکه در طول یکدیگر و دو مرتبه‌اند. شناخت و یقین زیربنای عشق و گرایش است؛ البته عمل نیز با ایمان رابطه وجودی دارد و در عالم خارج

- «ایمان یعنی اعتقاد و گرایش. ایمان یعنی مجذوب شدن به یک فکر و پذیرفتن یک فکر. مجذوب شدن به یک فکر دو رکن دارد. یک رکن جنبه علمی مطلب است که فکر و عقل انسان بپذیرد، یک رکن دیگر جنبه احساساتی آن است که دل انسان گرایش داشته باشد» (همان، ۲۰: ۲۴۷).

- «قرآن از ایمان به عنوان امر معنوی یاد می‌کند؛ یعنی بینش، نوعی شناخت خاص از جهان و نوعی گرایش به دنبال آن شناخت» (همان، ۱۵: ۹۱۸).

- «ایمان مسئله‌ای است مبتنی بر آگاهی، ولی [همراه با] گرایش. ایمان یعنی تسلیم، یعنی خداآگاهی مقرون به گرایش و تسلیم در پیشگاه حق» (همان، ۲۲: ۶۲۹).

- «ایمان نوعی ارتباط متقابل است بین انسان و کاینات و خالق کاینات ... به تعبیر بهتر، ایمان دو رکن دارد: احساس یا شعور و دیگر گرایش و تمایل و حرکت. جزو اول ایمان، احساس و شعور است به اتصال تکوینی از نوع اتصال اجزای یک موجود زنده و جزو دوم که فرع بر اول است، برقراری اتصال است از طرف خود با هستی و وجود. اولی اتصال تکوینی است و دومی اتصال تشریحی یا مترتب بر تشریح» (همان، ۱: ۴۸۵).

شهید مطهری ایمان را دارای دو مؤلفه اساسی معرفت و گرایش می‌داند. به عبارت دیگر، ایشان به دو بعد معرفتی و احساسی (=گرایشی و تجربی) برای ایمان معتقد است. از نظر ایشان، ایمان حقیقی با این دو مؤلفه معنا پیدا می‌کند و نبود هر کدام باعث نقص ایمان است. ایشان نه تنها ایمان را مبتنی بر معرفت، معرفت را جزو لازم ایمان و از مؤلفه‌های آن می‌داند؛ بنابراین معنویت که اساس آن ایمان است، باید بر معرفت و شناخت مبتنی باشد.

شهید مطهری دیدگاه کسانی را نقد می‌کند که ایمان را فقط معرفت و شناخت می‌دانند و معتقد است دیدگاه آنها جامع نیست؛ برای مثال، در جایی تأکید می‌کنند «درست است که شناخت رکن ایمان است، جزو ایمان است و ایمان بدون شناخت ایمان نیست؛ ولی شناخت تنها هم ایمان

با یکدیگر ارتباط دارند. بر اساس این، ایمان، نوعی رابطه با خداوند است که همه ابعاد وجودی انسان (ادراکی، گرایشی و عملی) را فرا می‌گیرد و درگیر می‌کند؛ از دیدگاه ایشان، معنویت نیز که بر ایمان مبتنی است، دارای ابعاد معرفتی و گرایشی است و بر شناخت آموزه‌های دینی و اعتقادات اسلام مبتنی است.

همچنین اگر الاهیات به معنای خداشناسی و علوم مربوط به خداوند یا به معنای اعتقادات دانسته شود، با توجه به اینکه متعلقات ایمان، اعتقادات را شامل می‌شود و معرفت به آنها برای ایمان لازم است، پس از دیدگاه شهید مطهری، ایمان بر اعتقادات مبتنی است و برای تحقق ایمان، شناخت اعتقادات و پذیرش عقلانی آنها لازم است.

۴) نتیجه

بر اساس مطالب بیان شده، روشن است مفهوم معنویت در آثار مک‌گراث و رابطه آن با الهیات و اعتقادات با مفهوم ایمان در آثار شهید مطهری و رابطه آن با اعتقادات مقایسه پذیر است.

از دیدگاه هر دو متفکر، معنویت عنصری مهم در دین است. هر دو بر معنویت دینی و مبتنی بر آموزه‌ها و اعتقادات دینی تأکید می‌کنند. معنویت باید خدامحور و مبتنی بر متن مقدس (کتاب مقدس یا قرآن کریم) باشد. هر دو بر جامعیت معنویت تصریح دارند. هر دو معتقد به رابطه معنویت و اعتقادات و پایه و اساس بودن اعتقادات برای معنویت‌اند. هر دو معنویت و ایمان را جدای از معرفت و اعتقاد و همچنین عمل و زندگی اجتماعی نمی‌دانند.

وجود شباهت‌ها نشان‌دهنده اهمیت معنویت و نیاز معنوی انسان، ضرورت معنویت دینی و توجه به مبانی الاهیاتی و اعتقادی معنویت است.

با وجود این شباهت‌ها، تفاوت‌هایی نیز وجود دارند. با اینکه مک‌گراث تأکید می‌کند اعتقادات باید محکم و استوار باشد، برخی از اعتقادات مسیحی اینگونه نیستند؛ برای مثال، آموزه تثلیث و الوهیت عیسی (در عین انسان

بودنش)، اعتقادی عقل‌ستیز است.

همچنین وحیانی بودن و خطاناپذیر بودن متن قرآن کریم به عنوان متن مقدس مسلمانان و منبع معنویت، با دلایل عقلی و نقلی اثبات‌شدنی است؛ اما درباره کتاب مقدس مسیحیان چنین مطلبی صادق نیست و اصلاً مسیحیان ادعای وحیانی بودن عهد جدید را ندارند. همچنین، دلیل عقلی یا تاریخی یقینی برای وحیانی و آسمانی بودن کل کتاب مقدس وجود ندارد. عهد جدید مجموعه نگاشته‌های برخی از حواریون و رسولان مسیحی است. علاوه بر این، طی نقد تاریخی کتاب مقدس، در انتساب برخی از آنها به نویسندگانشان تردید وجود دارد. درباره عهد قدیم نیز علاوه بر دلایل درون دینی اسلامی (به ویژه آیات قرآن) دلایل متعددی در نقد تاریخی کتاب مقدس وجود دارد که نشان می‌دهد عهد قدیم و به ویژه اسفار پنجگانه دچار تغییر و تحریف شده‌اند. به نظر می‌رسد وجود تفاوت‌ها از تفاوت جهان‌بینی دو متفکر ناشی می‌شود که بخش عمده آن از سنت دینی متأثر است که به آن تعلق دارند.

منابع

- ۱- قرآن کریم.
- ۲- پازوکی، شهرام، (۱۳۷۴)، «مقدمه‌ای در باب الاهیات»، *ارغنون*، شماره ۵ و ۶، صص ۱-۱۰.
- ۳- حمیدیه، بهزاد، (۱۳۹۶)، «نسبت مفهومی معنویت و دین»، *پژوهشنامه ادیان*، شماره ۲۲، صص ۷۹-۱۰۶.
- ۴- خمینی، روح‌الله، (۱۳۷۸)، *صحیفه امام* (مجموعه آثار امام خمینی (ره))، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- ۵- دهخدا، علی‌اکبر، (۱۳۷۷)، *لغت‌نامه*، چاپ دوم، دانشگاه تهران.
- ۶- رنجبران، داود، (۱۳۸۸)، *عرفان‌های وارداتی فالون دافا و عرفان‌های سرخپوستی*، تهران، ساحل اندیشه.
- ۷- شلدراک، فیلیپ، (۱۳۸۰)، «معنویت و الاهیات»،

«بررسی و نقد درون دینی حجیت کتاب مقدس در مسیحیت»، پژوهش‌های ادیبانی، سال دوم، شماره ۴، صص ۲۷-۴۷.

۲۱- میشل، توماس، (۱۳۸۷)، کلام مسیحی، ترجمه حسین توفیقی، قم، انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب.

۲۲- نجفی، محمدجواد و دیگران، (۱۳۹۶)، «بررسی تحریف تورات از نگاه قرآن کریم»، دو فصلنامه تفسیر پژوهی، شماره ۷، صص ۱۴۱-۱۶۳.

۲۳- نعمتی، مهدی، (۱۳۹۳)، «بررسی معنای زندگی در معنویت مدرن»، فرهنگ پژوهش، شماره ۲۰ و ۲۱، صص ۲۴۳-۲۷۰.

24- The Holy Bible, (1967), King James version, New York: the world publishing company.

25- Collins, R. F., (2003), "Pastoral Epistles", New Catholic Encyclopedia, Edited by H. A. R. Gibb and others, Second Edition, USA: Thomson Gale, v. 10, pp. 938- 940.

26- Larkin, E. E., (2003), "Christian Spirituality", New Catholic Encyclopedia, Edited by H. A. R. Gibb and others, Second Edition, USA: Thomson Gale, v. 13, pp. 437-443.

27- Macdonald, Mary N., (2005), "Spirituality", encyclopedia of religion, Editor in Chief: Lindsay Jones, second edition, USA: Thomson Gale, v. 13, pp. 8718- 8721.

28- McDonald, Larry S., (2003), The Relationship Between Theology and Spirituality in the Writing of Alister McGrath, Ph.D. Dissertation, Southeastern Baptist Theological Seminary, North Carolina.

29- McGrath, Alister E. , (1993), "Theology and Experience: Reflections on Cognitive Approaches to Theology", European Journal of Theology 2:1, pp. 65-74.

30- _____, (1994), Spirituality in an Age of Change: Rediscovering the Spirit of the Reformers, Grand Rapids: Zondervan.

31- _____, (1995), Evangelicalism and the Future of Christianity. Downers Grove: InterVarsity.

ترجمه حسن قنبری، هفت آسمان، شماره ۹ و ۱۰، صص ۲۴۳-۲۷۲.

۸- طباطبایی، محمدحسین، (۱۳۸۵)، معنویت تشیع، قم، نشر تشیع، چاپ اول.

۹- غباری بناب، باقر، (۱۳۸۶)، «هوش معنوی»، اندیشه نوین دینی، سال ۳، شماره ۱۰، صص ۱۲۵-۱۴۷.

۱۰- فرامرز قراملکی، احد، (۱۳۸۶)، استاد مطهری و کلام جدید، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

۱۱- فرامرز قراملکی، احد، (۱۳۷۸)، هندسه معرفتی کلام جدید، تهران، مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر.

۱۲- فرامرز قراملکی، احد و فرشته ابوالحسنی، (۱۳۸۸)، «مفهوم‌سازی استاد مطهری از ایمان»، اندیشه نوین دینی، شماره ۱۶، صص ۹-۳۱.

۱۳- کامفیروزی، محمدحسن و دیگران، (۱۳۸۴)، «بررسی تأثیر معنویت بر ابعاد مختلف فردی در سازمان مبتنی بر نظریات شهید مطهری»، مدیریت اسلامی، شماره ۱۰، صص ۶۷-۸۲.

۱۴- مارکم، ایان، (۱۳۹۱)، الاهیات، راهنمای دین پژوهی، ترجمه محسن زندی و محمد حقانی فضل، قم، انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب.

۱۵- مصباح یزدی، محمدتقی، (۱۳۹۱)، نظریه سیاسی اسلام، قم، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).

۱۶- مطهری، مرتضی، (۱۳۷۲)، مجموعه آثار استاد شهید مطهری، قم، نشر صدرا، چاپ هشتم.

۱۷- معین، محمد، (۱۳۶۰)، فرهنگ معین، تهران: انتشارات امیر کبیر

۱۸- مک‌گراث، آلیستر، (۱۳۸۴)، درسنامه الاهیات مسیحی، ترجمه بهروز حدادی، قم، نشر مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب.

۱۹- ملکیان، مصطفی، (۱۳۸۱)، راهی به رهایی، تهران، نشر نگاه معاصر.

۲۰- میرتبار، سیدمرتضی، و مهرباب صادق‌نیا، (۱۳۹۳)،

Christian Spirituality, New York: Routledge.

45- Schneiders, Sandra M., (2005), "Approaches to the Study of Christian spirituality", The Blackwell Companion to Christian Spirituality, edited by Holder, Arthur, USA: Blackwell Publishing, pp. 15- 33.

32- _____, (1996), A Passion for Truth: The Intellectual Coherence of Evangelicalism, Downers Grove: InterVarsity.

33- _____, (1997 A), An Introduction to Christianity, Malden, MA: Blackwell.

34- _____, (1997 B), Christian Theology: An Introduction, 2d ed. Malden, MA: Blackwell.

35- _____, (1997 C), Studies in Doctrine: Understanding Doctrine, Understanding the Trinity, Understanding Jesus, Justification by Faith. Grand Rapids: Zondervan.

36- _____, (1997 D), The Genesis of Doctrine: A Study in the Foundations of Doctrinal Criticism, Grand Rapids: Eerdmans.

37- _____, (1998), Historical Theology: An Introduction to the History of Christian Thought, Malden, MA: Blackwell.

38- _____, (1999), Christian Spirituality: An Introduction. Malden, MA: Blackwell.

39- _____, (2000 A), "Engaging the Great Tradition: Evangelical Theology and the Role of Tradition." In Evangelical Futures: A Conversation on Theological Method, ed. John G. Stackhouse, Jr., 139-158. Grand Rapids: Baker.

40- _____, (2000 B), "Evangelical Theological Method: The State of the Art." In Evangelical Futures: A Conversation on Theological Method, ed. John G. Stackhouse, Jr., 15-38. Grand Rapids: Baker.

41- _____, (2001), Introducing Christian Doctrine, ed. L. Arnold Hustad, 2d ed. Grand Rapids: Baker.

42- _____, (2002), The Future of Christianity. Blackwell Manifestos. Malden, MA: Blackwell.

43- _____, (2003), A Brief History of Heaven. Blackwell Brief History of Religion Series. Malden, MA: Blackwell.

44- Perrin, David B., (2007), Studying